

Mustafa Jahić

RUKOPIS MEHMEDA HANDŽIĆA
*MAĞMA 'A AL-BIḤĀR FĪ TĀRĪḤ AL-'ULŪM
WA AL-ASFĀR*

(Enciklopedija historije islamskih znanosti i knjiga)

Mehmed Handžić (1906-1944), poznati teoretičar islamske teološke misli i jedan od prvih istraživača bošnjačke kulturne baštine u Bosni i Hercegovini, posljednji je među Bošnjacima koji su pisali na orijentalnim jezicima čiji se rukopisi djela nalaze u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.

Njegovo nedovršeno djelo *Mağma' al-biḥār fī tāriḥ al-'ulūm wa al-asfār*¹⁾ na arapskom jeziku, trebalo je prema zamisli autora biti cjelovito djelo o historiji znanosti kojima su se bavili muslimani od pojave islama pa do vremena u kome je živio autor. Djelo se prema uvodnom dijelu trebalo sastojati od dva toma. Tema prvoga toma je historija nauka i bibliografije poznatih naučnika, a drugog bibliografska obrada djela u koji bi, kako autor ističe, uz neophodne ispravke i dopune, uglavnom ušla djela koja je obradio Ḥađi Ḥalīfa (1607-1656) u djelu *Kašf az-ẓunūn*. Nažalost, iznenadna smrt spriječila je autora da dovrši započeto djelo. Tako danas imamo samo prvi nedovršeni tom i prvi svezak drugog toma. U prvom tomu, koji je tema ovoga referata, napisani su uvodni dio i dva od predviđenih osam poglavlja.

Uvodni dio je općeg karaktera i govori o pojmu i definiciji nauke među muslimanskim autorima, zatim o velikim historijskim narodima (Hindusima, Perzijancima, Kaldejcima, Grcima, Starim Egipćanima i Arapima) i njihovu doprinosu razvoju nauke sa posebnim osvrtom na muslimanske narode (Arape, Perzijance i Turke), te o udjelu poznatih škola i sekti u razvoju islamske nauke, i, na kraju, vrstama knjiga i raznim klasifikacijama nauka.

1) Gazi Husrev-begova biblioteka, T-95. Rukopis se sastoji od 58 lista formata 34,5 x 22 cm. Pisan je naš pismom i autograf je. Papir je deblji, svijetlije smeđe boje u kožnom povezu. Godina nastanka djela nije poznata ali je, kako ističe K. Dobročić (*Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa I*, str. 9), najvjerojatnije napisan oko 1930. godine, pošto je autor slijedeće godine završio prvi svezak drugog toma.

Među muslimanskim teoretičarima, kako navodi Handžić, postoje tri shvatanja pojma nauke. Prema prvome koje zastupa *Faḥruddīn ar-Rāḍī*²⁾ nauka je nužna pa se prema tome i ne određuje, dok al-Gazālī³⁾ i al-Ġuwaynī⁴⁾ kao zastupnici drugog mišljenja, smatraju da je nauka teorijski pojam čije je definiranje teško. Prema trećem mišljenju sa kojim se slaže većina teoretičara, nauka je, takođe, teorijski pojam čije je definiranje, međutim, moguće. Među ovima trećim postoje mnogobrojne definicije nauke (Ḥaġi Ḥalīfa spominje petnaest definicija) od kojih je za Handžića najprihvatljivija ona koja kaže da je nauka „način kojim se otkriva zadati problem do krajnjih granica“.

Kada govori o nosiocima znanosti među muslimanskim narodima, ističući da su svi islamski narodi dali određenog doprinosa razvoju islamske nauke, autor prvo navodi Arape, tvrdeći istovremeno da su mnogi islamski učenjaci bili nearapi, a da su razvoju islamske nauke veliki doprinos dali Turci i Perzijanci, posebno ovi posljednji koji su u mnogim naukama imali veći značaj od samih Arapa.

U razvoju islamske nauke učestvovala su i poznate škole i sekte u islamu. Tako su hanefijska, šafijska, malikijska, hanbelijska i zahirijska škola ostavile velikog traga u razvoju praktičnih islamskih nauka, dok su havaridžije, mutezilije, šiije, merdžije i druge sekte dosta uticale na razvoj islamske nauke u teorijskom pogledu. Određen doprinos razvoju nauke među muslimanima dali su i pripadnici drugih vjera (kršćanstva, jevrejstva i drugih).

Handžić potom daje pregled najpoznatijih pokrajina i centara za razvoj nauke u islamskom svijetu, ističući nauke koje su se posebno razvijale u određenim centrima, učenjake koji su živjeli i radili u tim centrima, kao i vladare koji su pomagali razvoju nauke u njima.

Razvoj islamske nauke počeo je, iz poznatih razloga, na razini usmene komunikacije. Kao konkretan početak nastanka i razvoja islamske nauke putem pisane riječi, kako ističe Handžić, smatra se početak registriranja hadisa nakon što je to dozvolio Božiji Poslanik. Po nekima se, međutim, i samo pisanje Objave smatra takvim početkom. Postoje opet predaje da je i za života Muhammeda, a.s., bilo napisanih knjiga. Prema djelu Ibn Nedīma⁵⁾ prvi prevod na arapski jezik iz medicine, astronomije i hemije sačinio je Ḥālid b.

2) Čaḥruddīn Abū ‘Abdullah Muḥammad b. ‘Omar ar-Rāḍī, um. 606/1209, autor mnogobrojnih djela iz raznih islamskih nauka. Ismā‘il-paša al-Bagḍādī, II, Istanbul 1955, str. 108-8.

3) Muḥammad b. Muḥammad Abū Ḥāmid al-Gazālī, um. 505-1111, poznati islamski naučnik i mistik, autor velikog broja izuzetno značajnih djela iz raznih oblasti islamskih nauka. Ibid. str. 79-81.

4) ‘Abdulmalik b. Muḥammad al-Ġuwaynī Imām al-Ḥaramayn, um. 478/1085-6, autor nekoliko značajnih djela iz islamskih nauka.

5) Abū al-Farġ Muḥammad b. Isḥāq Ibn an-Nadīm, (um. 385/995)

Ibid. II, str. 55; H.H. II, str. 1303-4.

Yazīd b. Mu'āwiya b. Abū Sufyān 75/694-5 g. Međutim, do pravoga procvata nauke među muslimanima dolazi tek u vrijeme vladavine Abasida pa bi se ovaj period mogao smatrati i pravim početkom razvoja mnogih nauka u islamskom svijetu. Neposredno potom počinje pisanje i na drugim jezicima, prije svega perzijskom a kasnije turskom, hindu i drugim.

Kao rezultat takvih aktivnosti nastaju razne vrste knjiga koje se bave naučnim temama kao i knjige u kojima se bilježe historijski događaji (razne historije i hronike) i pišu zbirke poezije (divani).

U poglavlju o klasifikaciji knjiga sa naučnim temama na osnovu fizičkog obima, Handžić navodi tri vrste ovakvih knjiga. Kompndiji, kao prva vrsta, su najmanja djela a sadrže najvažnija pitanja iz određene oblasti nauke. Ovakvim knjigama mogle su se služiti osobe različitog nivoa obrazovanja s obzirom da su sadržavale uglavnom kratke, sažete i precizne naučne formulacije. Međutim, tokom vremena počinju se pisati ovakva djela i kao rezimei većih i obimnijih djela radi lakšeg učenja ili čak njihova memorisanja, što dovodi do teškoća u razumijevanju naučne materije a time i problema u obrazovanju. Obimnija djela kao druga vrsta služila su za ozbiljnije učenje i studiranje, dok su djela srednjeg obima, kao treća vrsta, bila od koristi za sve nivoe obrazovanja, od početnog do najvišeg.

Za razliku od posljednje dvije vrste, na kompndije su pisani komentari raznih vrsta i to iz više razloga od kojih Handžić navodi četiri:

- Sažeti iskazi su u sebi često sadržavali i skrivena značenja koja je trebalo eksplicite iznijeti i objasniti.

- Često su izostavljane stvari koje je bilo neophodno spomenuti.

- Nužno je bilo objasniti i sva druga značenja ukoliko ih u sebi sadrži tekst.

- Trebalo je ukazati i na eventualne propuste i greške autora kompndija.

S obzirom na formu pisanja postojale su tri vrste komentara:

1) kada se navodi cjelovit tekst osnovnog djela sa *qāla* a komentar sa *'aqūlu*

2) kada se sa *qawluhu* navodi samo dio osnovnog teksta koji se želi komentirati,

3) kada se komentar interpolira u osnovni tekst tako da zajedno čine jedinstvenu misaonu cjelinu, s tim što se osnovni tekst stavlja u zagradu, podvlači linijom, piše tintom druge boje, ili na bilo koji drugi način ističe. Kasnije dolazi do pisanja i komentara na komentare, tzv. glose (*hāšīya*) a ponekad i komentara na glose, tzv. superglose od kojih je, kako Handžić

ističe, rijetko bilo neke koristi. Kao posebna vrsta djela postoje i kraće rasprave (*risāla*), manja djela u kojima autor obično obrađuje određeno naučno pitanje.

Kao posebna vrsta djela su i zbirke predavanja profesora koja su slušaoci revnosno bilježili i od njih pravili cjelovita djela iz određene naučne oblasti. Smatra se da su as-Suyūṭijeva predavanja iz hadisa i jezika *Al-'Amālī fi al-ḥadīṭ wa al-luḡa* posljednja djela ove vrste. Na kraju, postoje i djela pisana u stihu i to obično redžez metru što je omogućavalo lakše memorisanje takvih djela. Pisana su iz svih vrsta nauka a nedostatak im je što su im radi potpunijeg razumijevanja u većini slučajeva neophodna dodatna objašnjenja i komentari. Primjetno je da su starija djela ove vrste dosta tečnija. Pisana su obično u hiljadu stihova pa se zato i nazivaju *alfiyya*.

U daljem tekstu ovoga djela Handžić govori o podjelama islamskih znanosti sa više aspekata. Tako podjela ovih nauka po mjestu nastanka podrazumijeva znanosti nastale među muslimanima i znanosti preuzete prevođenjem od nemuslimanskih autora. Za Handžića su, prema tome, sve nauke koje se izučavaju među muslimanima islamskog karaktera, bez obzira da li su nastale među njima ili su preuzete od drugih naroda. U prvu grupu spadaju teološko-pravne nauke, zatim nauke o arapskom jezikoslovlju i historijske nauke. Osim što su nastale među muslimanima one se razlikuju od preuzetih i po tome što im je predmet proučavanja vjera ili su neposrednije u službi vjere, odnosno vjerskih nauka. U drugu grupu spadaju filozofija, logika, astronomija i druge slične nauke. Preuzete su većinom od Grka, Sirijaca, Kopta, Hindusa, Nabatejaca i Perzijanaca. Od Grka je preuzeta filozofija, bilo direktnim prevođenjem sa grčkog ili posredno preko sirijskog jezika. Od Kopta je preuzeta hemija, Hindusa astronomija, medicina i filozofija, od Nabatejaca zemljoradnja, a Perzijanaca astronomske tablice (kalendari), političke nauke i historija kraljeva. U daljem tekstu autor navodi neka značajnija prevedena djela iz spomenutih oblasti i njihove autore i prevodioce. Sa vjerskog aspekta nauke mogu biti korisne i beskorisne. Korisne nauke u smislu obaveze mogu biti lična obaveza svakog pojedinca (*farḍu'ayn*), obaveza da se neko iz određene sredine, društva ili zajednice mora njima baviti (*farḍu kifāya*) i nauke kojima se preporučljivo baviti (*mandūb*). U prvu grupu spadaju vjerske nauke, u drugu svjetovne a u treću nauke od kojih postoji neka korist. Beskorisne nauke mogu biti zabranjene (*muḥarram*), pokuđene (*makrūḥ*) i dopuštene (*mubāḥ*) (nauke od kojih nema niti koristi niti štete).

U (islamsko) vjerskom smislu nauke mogu biti (islamsko) vjerske i one oprečne (islamsko) vjerskom učenju, odnosno hvale vrijedne nauke i pokuđene nauke.

(Islamsko) vjerske nauke se dijele na temeljne (*uṣūl*) u koje spadaju Kur'an, hadis, idžma i tradicija ashaba (*āṭāru aṣ-ṣaḥāba*); zatim nauke nastale ili razvijene iz prethodnih (*furū'*); potom nauke koje su pretpostavka za razumijevanje i studiranje drugih nauka (*muqaddimāt*) kao što su npr. gramatika i druge nauke o jeziku; i, na kraju, nauke kojima se upotpunjuju druge nauke (*mutammimāt*) kao što su kiraet, fonetika, biografije muhadisa i slične. U drugu grupu spadaju pokuđene nauke kao što je bogoslovlje (*al-'ilāhiyyāt*) u filozofiji koje zagovara čisto nevjerstvo ili u prirodnim naukama sve što je oprečno vjeri i vjerskim propisima. Sa aspekta tematike među muslimanskim teoretičarima postoji više vrsta podjela nauke. Međutim, preovladavajuća je podjela na racionalne znanosti i tradicionalne znanosti kao dvije osnovne grupe nauka. Nauke iz obje ove grupe se dijele na visoke nauke (*al-āliyya*) i instrumentalne nauke (*an-naqliyya*). Od racionalnih znanosti u visoke nauke spadaju teorijska filozofija (*al-ḥikma an-naẓariyya*) i praktična filozofija (*al-ḥikma al-'amaliyya*), a u instrumentalne, logika (*al-mantiq*) sa pripadajućim disciplinama. Od tradicionalnih znanosti u visoke nauke spadaju teološko-pravne nauke, a u instrumentalne: nauke o pismu i pravopisu (*'ulūm al-kitāba*), nauke o prostim jezičkim jedinicama (*'ulūm al-mufradāt*), nauke o složenim jezičkim jedinicama (*'ulūm at-tarkīb*) i nauke o historijskim događajima (*'ulūmal-aḥbār*).

Na kraju ovoga poglavlja autor ističe da su sve nauke u izvjesnom smislu instrumentalnog karaktera s obzirom da su rezultati njihova učenja u službi čovjeka. Međutim, neke nauke služe kao pomoćne drugim naukama, kao što su, naprimjer, sintaksa i morfologija koje služe teološko-pravnim naukama pri tumačenju vjerskih i drugih tekstova.

Bavljenje instrumentalnim naukama je, kako ističe Handžić, pozivajući se na Ibn Halduna, potrebno samo toliko da bi se ostvario određeni cilj, nasuprot visokim naukama koje nemaju takva ograničenja. Handžić u tom smislu posebno kritikuje gramatičare, logičare i pravnike što su se vremenom počeli baviti instrumentalnim naukama i više nego je bilo potrebno, što je, kako ističe autor završavajući ovo poglavlje, u stvari gubljenje dragocjenog vremena i onako kratkog života.

NAUKE O PISMU

Pismo, kako navodi Handžić na početku ovoga poglavlja, predstavljaju grafički znaci koji kao dijelovi jednoga iskaza (riječi) izražavaju određeno značenje. Čovjek kao društveno biće, kako ističe dalje Handžić, u cilju ostvarivanja svoje društvenosti u raznim oblicima ljudske djelatnosti nužno je upućen, između ostalog, i na prakticiranje komunikacijske prakse sa vrstom kojoj pripada. Komunikacijska praksa se tako može realizirati na

tri načina: sistemom znakova, govorom kao oblikom usmene komunikacije i pismom kao oblikom pisane komunikacije. Prvi oblik, s obzirom na svoju prirodu, je ograničenog dometa, dok se kod druga dva radi praktično o istoj vrsti komunikacijske djelatnosti koja se samo ostvaruje na dva različita načina. Pisanje se zbog toga, kako ističe autor, često naziva „govorom ruke“ ili „sestrom govora“. Handžić, kao što vidimo, pismo tretira kao sistem grafičkih znakova a komunikacijsku praksu kao poseban oblik društvene prakse koja obuhvata i jezičku djelatnost što je u potpunosti u skladu sa modernom lingvističkom naukom. U daljnjem nastavku ovoga poglavlja Handžić navodi razne teorije, u stvari više legende, o nastanku pisma koje po nekima datira čak od prvog čovjeka na Zemlji. Ovdje se nameće i dilema da li je pismo nastalo Božijim nadahnućem ili ga je čovjek kao društveno biće, upućen na jezičku djelatnost radi ostvarenja svoje društvenosti, bio prisiljen stvoriti. Potom se navode razne teorije o nastanku arapskog pisma a jedna od njih kaže da je arapsko pismo egipatskog porijekla a da su ga Arapi preuzeli od Feničana i prilagodili svome jeziku.

S obzirom da je pismo, kako ističe Handžić, na izvjestan način vrsta zanata, razvijenija društva su imala svoje pismo mnogo prije Arapa kod kojih je bila izuzetno razvijena usmena poezija kojom su čuvali svoj jezik. Međutim, nesporno je da su u Hidžazu mnogi ljudi i prije pojave islama bili pismeni kao što su ‘Omar ibn Ḥattāb, ‘Otmān ibn ‘Affān, ‘Alī ibn Abī Ṭālib, Ṭalḥa, Abū ‘Ubāyda, Mu‘āwiya Ibn Abī Sufyān i još neki. U Medini je, međutim, bilo veoma malo pismenih, osim nekoliko koji su naučili pisati od Jevreja. Poznat je slučaj opismenjavanja muslimana poslije bitke na Bedru. Jedan od onih koji se na taj način opismenio bio je i Zayd ibn Ṭābit, kasniji Poslanikov pisar Objave. Među poznatim pismenim ženama Handžić navodi i neke žene Muhameda a.s., (Hafsa, Rukija i Aiša).

U vrijeme prije početka Objave postojale su dvije vrste arapskog pisma; udubljeno oblo, *nashī*, sa dugim vokalima, zavijeno naniže koje je bilo više u upotrebi; i drugo, ukočeno uglasto, ispruženo sa širokim zavojima. Upotrebljavalo se samo kod uklesavanja i kasnije pisanja velikih *mushafa* a ostalo je poznato pod imenom *kūfī*. Da je arapsko pismo i u vrijeme *ashaba* bilo neusavršeno, svjedoče razlike koje su postojale između Osmanovog *Mushafa* i drugih *mushafa*. Uvođenjem tačaka a kasnije kružića za označavanje vokala, dosta se usavršilo, a velikog doprinosa početnom razvoju arapskog pisma dali su Abū al-Aswad al-Du‘alī, um 67/686. i kasnije Ḥalīl b. Aḥmad al-Farāhidī, um. 175/791.

S obzirom da u početku nisu postojale distinkcije između sličnih slova koje se danas označavaju tačkama, prema Ibn Nedīmu je, kako navodi Handžić, ‘Āmir b. Ḡadra prvi uveo u upotrebu dijakritičke tačke, dok je pre-

ma drugim predajama to nešto kasnije prvi uradio Abū al-Aswadov učenik Naṣr b. 'Āṣim al-Layṭī. Prema Handžiću su, međutim, dijakritičke tačke postojale od samog nastanka arapskog pisma, samo što su ih ljudi vremenom izostavljali razumijevajući tekst i bez njih. Naṣr b. 'Āṣim ili, po drugima, Yaḥyā b. Ya'mur su ih samo vratili u upotrebu.⁶⁾

Širenjem islama u Aziji, Africi i Evropi (Španija i Balkansko poluostrvo) i arapsko pismo se razvija i oblikuje u svoje posebne vrste.

Handžić potom u daljem tekstu ovoga poglavlja navodi nekoliko imena značajnih za razvoj arapskog pisma kao i neke poznate kaligrafe.

U historiji arapskog pisma postoje tri redosljedna arapskog alfabeta od kojih najstariji odgovara rasporedu većine pisama a naročito sirijskom i hebrejskom alfabetu. Razlika je samo u slovima za specifične arapske glasove. Ovaj se alfabet obično navodi u obliku: *abğad hawwaz ḥuttī kalaman sa'faṣ qarašat (qurišat) taḥad daza[i]ğ* s tim što postoji i druga varijanta u kojoj se razlikuju peti, šesti i osmi vox: *ša'faḍ qarasat (qurisat) zağuš*.

Prema ovome redosljedu sva slova su dobila i numeričku vrijednost tako da ih pjesnici i astronomi često upotrebljavaju u svojim tekstovima, najčešće u obliku stiha za izražavanje određenih datuma. Prvih devet slova po redu označavaju jedinice, drugih devet desetice, sljedećih devet stotice i posljednje slovo hiljadu. Međutim, u pogledu numeričke vrijednosti nekih slova postojale su i određene razlike među učenjacima koje i Handžić navodi.

Drugi redosljed arapskog alfabeta utvrđen je prema mjestu artikulacije glasova i to počevši od pluća prema usnama. alif w y hamza h ' ḥ ġ ḥ q k ğ š y ḍ l r n ṭ d t ṣ s z z ḍ ṭ f b m w...

Ovakav redosljed usvojili su Ḥalīl, Sībawayhi i još neki gramatičari.

Treći redosljed su utvrdili Naṣr b. 'Āṣim al-Layṭī i Yaḥyā b. Ya'mur da bi ga kasnije prihvatila većina gramatičara i tako ostao do danas u upotrebi. Utvrđen je prema međusobnoj sličnosti slova.

Handžić navodi i pokušaje uvođenja posebnih grafičkih znakova (slova) za arapske samoglasnike (vokale) po uzoru na nearapska pisma, navodeći i primjere takvih znakova kao i tekst sa takvim znakovima. Međutim, i sam ističe da bi se primjenom ovih ili sličnih znakova u arapskom alfabetu izgubila brzina pisanja a samo pismo iskomplikiralo.

U arapskom svijetu je, kako ističe Handžić, bilo pokušaja da se po uzoru na latiničko pismo za obilježavanje vokala, i u arapsko pismo uvedu

6) O ovoj temi kao i drugim vezanim za razvoj arapskog pisma pogledati: Dr Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, (razvoj, karakteristike, problematika), Sarajevo 1982.

posebni znaci. Tako je prema ovakvome modelu štampano i nekoliko kraćih rasprava.

Handžić potom govori o širenju arapskog pisma i njegovoj upotrebi u nearapskim jezičkim područjima kao što su Iran, Indijska ostrva i Turska.

Na kraju ovoga poglavlja autor govori i o dvije nužne discipline vezane za arapsko pismo. To su nauka o principima pisanja (*'ilm qwānīn al-kitāba*) koja se odnosi na oblik slova u raznim položajima u riječi i pribor za pisanje, i pravopis (*'ilm al-'imlā'*). Neovisno o ovim disciplinama postoje još i kur'ansko pismo i metričko pismo.

Osim navedenog Handžić u ovome poglavlju govori još o prednostima pisma, odnosno pisane riječi, zatim razvoju arapskog pisma kroz određene periode sa posebnim osvrtom na širenje arapskog alfabeta u Hidžazu prije i u početku pojave islama, zatim pisanju Božije objave i učenju arapskog pisma. Handžić između ostalog posebno govori i o tome da li je Božiji Poslanik poznao pisanje, kao i o predmetima na kojima se pisalo sve do pronalaska papira. Autor govori i o vrstama pisma u početku objave islama i periodu života drugova Muhammeda (a.s.) sve do uvođenje tačaka kao i promjenama u vezi sa pismom nastalim uvođenjem industrijskog papira i štamparije.

PROSTE JEZIČKE JEDINICE

U ovome poglavlju se govori o prostim jezičkim jedinicama kao autonomnim iskazima koji mogu biti istovremeno i dijelovi jezičkih jedinica više razine. Sve ove jedinice se mogu izučavati sa više aspekata tako da svaki od tih pristupa označava istovremeno i posebnu naučnu disciplinu iz ove grupe nauka.

Fonetika kao jezička disciplina, koja se bavi proučavanjem mjesta i načina artikulacije glasova i opisivanjem njihovih osobina, ima za cilj obezbjeđivanje pravilne artikulacije glasova radi omogućavanja interpersonalne komunikacije i što je posebno važno, ispravnog razumijevanja kur'anskog teksta.⁷⁾ U tom kontekstu autor dalje govori o specifičnostima u glasovnim sistemima pojedinih jezika a potom o broju mjesta artikulacije arapskih glasova, u čemu se klasični arapski gramatičari u potpunosti ne slažu. Najčešće se spominje šesnaest, četrnaest i sedamnaest takvih mjesta. Posljednji broj sa kojim se i Handžić slaže utvrdio je Abū 'Alī b. Sīna što su prije njega isticali još neki gramatičari.⁸⁾ S obzirom da je ova disciplina dosta značajna za *kiraet*

7) Kada govori o ovim temama Handžić, koristeći termin *ḥarf* (slovo) ne pravi razliku, kao uostalom ni klasični arapski gramatičari, između slova kao alfabetskog znaka određene foneme i glasa, artikuliranog znaka u govoru kao materijalne realizacije te foneme.

8) U današnjoj fonetici arapskog jezika govori se uglavnom o deset mjesta artikulacije arapskih glasova. Pogl. Dr Teufik Muftić, *Infinitivi trilitere u arapskom jeziku*, Sarajevo 1966, str. 13; Dr Srđan Janković, *Arapski izgovor s osnovama arapskog pisma*, Sarajevo 1987, str. 69 i dalje.

(čitanje Kur'ana) o njoj su pisali uglavnom ljudi koji su se bavili ovom disciplinom kao što su Abū Muḥammad al-Qāsim b. Firru Aš-Šātībī i Muḥammad b. Muḥammad al-Ġazārī.

Morfologija je veoma stara naučna disciplina u arabistici, a bavi se izučavanjem građe i gramatičke strukture riječi i njenim promjenama prilikom spajanja sa drugim riječima. Prvi je o njoj zasebno pisao Abū 'Otmān al-Māzinī⁹⁾ a kao posebnu naučnu disciplinu postavio Mu'āz b. Muslim al-Harrā', um. 187 ili 190/803. ili 805-6.¹⁰⁾ Handžić u ovome poglavlju posebno osporava tezu da je Abū Ḥanifa autor djela *Al-Maqṣūd* iz arapske morfologije. Na al-Māzinijevo djelo *Kitāb at-taṣrīf* između ostalih komentare je napisao i Ibn Ġinnī.¹¹⁾

Handžić zatim navodi najznačajnija klasična djela iz oblasti morfologije kao što je *At-Taṣrīf al-mulūkī* koje je napisao Abū al-Faṭḥ 'Otmān b. Ġinnī, um. 392/1001-02, koje se smatra najboljim klasičnim djelom iz ove oblasti. Poznata su još *At-Taṣrīf* čiji je autor Ġamāluddīn Abū 'Abdullah Muḥammad 'Abdullah, Ibn Mālik, um. 672/1273-4, *Al-Mumti'* koje je napisao Abū al-Ḥasan 'Alī b. Mu'min b. Muḥammad b. 'Alī b. 'Aṣfūr, um. 669/1270-1, od Ibn Hāġiba, um. 646/1248-9 *Aš-Šāfiya*, zatim spomenuto djelo *Al-Maqṣūd* od nepoznatog autora, *Al-'Izzī* koje je napisao 'Izuddīn az-Zingānī, um. oko 660/1262, zatim *Binā' al-'af'āl* i *Al-'amtīla al-muḥtalifa* od nepoznatih autora, kao i nekoliko poznatih komentara na neka od nabrojanih djela.

Etimologija. O etimologiji se u početku uglavnom pisalo u okviru morfoloških studija, mada je izvjestan broj gramatičara o ovoj oblasti pisao i zasebno. U svojim etimološkim istraživanjima gramatičari su razlikovali tri vrste etimologije: *mala*, *velika* i *najveća*. Kod prve vrste etimologije podrazumijeva se dovođenje u etimološki odnos riječi istog korijena i osnovnog značenja, kao npr. riječi *nātiq* i *nuṭq* od kojih je prva izvedena iz druge. Velika etimologija se odnosi na traženje etimoloških odnosa kod riječi istog sastava radikala korijena ali različitog rasporeda, kao npr. *ġabd* i *ġadb*. Kod treće vrste etimologije istražuju se etimološki odnosi u korijenima u kojima svi radikali nisu isti, kao npr. *ṭ l m* i *ṭ l b*. Neki gramatičari prihvataju istu podjelu etimologije samo sa drugačijim nazivima (*najmanja*, *mala* i *velika* ili *najmanja*, *srednja* i *najveća*), dok drugi priznaju samo dvije vrste nazivajući ih *mala* i *velika*.

9) Abū 'Otmān Bakr b. Muḥammad al-Māzinī, (um.248/862), Pogl. H.H. I, str. 412.

10) Pogl. Dr C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Erster supplementband. Leiden E.J. Brill 1937, str. 155 i 177.

11) Abū al-Faṭḥ 'Otmān b. Ġinnī, (um. 393/1002-3), Pogl. H.H. I, str. 412.

Etimološkim istraživanjima se posebno bavio Ibn Ğinnī nastojeći prodrijeti u etimologiju arapskog korijena, naročito sistemom metateza radikala korijena kao npr. radikali *q w l* u raznim varijantama ili metateze radikala *k l m*.

O etimologiji se, osim u posebnim djelima, dosta govori i u literaturi iz morfologije. Na literaturu iz ove oblasti autor upućuje na drugi tom ovoga djela koji je, kao što je već rečeno, ostao nedovršen.

Semasiologija ('*ilm al-waḍ'*) se bavi proučavanjem značenjske strane leksičkih jedinica. U početku je o ovoj disciplini pisano uglavnom u literaturi iz drugih oblasti jezičkih nauka kao što su stilistika i sintaksa pa i logika, da bi relativno kasno postala predmetom posebnih naučnih studija. Smatra se da je 'Aḍuddīn b. Aḥmad al-Īgī, um. 756/1355 prvi ovoj nauci posvetio cjelovito djelo. U značajne teme ove nauke spada istraživanje međusobnog odnosa riječi kao iskaza i njome označenog izvanjezičkog fenomena što je bilo preokupacija najznačajnijih imena među arapskim gramatičarima.¹²⁾ O ovome je u posebnom poglavlju djela *Al-Ḥaṣā'is* pisao i 'Ibn Ğinnī, a i Sībawayhi je dokazivao različite vrste ovoga odnosa. Tako se, između ostalog, tvrdi da sami glasovi, uključujući i vokale, s obzirom na svoje akustičke vrijednosti otkrivaju značenje određene riječi.

Leksikografija. U uvodnom dijelu poglavlja o ovoj jezičkoj nauci Handžić prvo razmatra opća pitanja vezana za jezik kao što su, definicija jezika, vrijeme i način nastanka jezika, zatim pitanje jezika kojim je govorio prvi čovjek na Zemlji i što je posebno interesantno pitanje vrijednosti ili superiornosti arapskog jezika u odnosu na druge jezike. Definirajući jezik kao „glasove pomoću kojih svaki narod izražava ono što želi“, Handžić u stvari određuje pojam govora koji je, kako to moderna lingvistika definira, konkretna materijalna realizacija jezika kao apstraktnog sistema. Autor, dakle, ne pravi distinkciju između ova dva pojma, zbog čega prema njemu u jezik spada i „govor“ životinja, zašto se poziva i na Kur'an. Moguće je da je, između ostaloga, na ovakav stav uticalo i samo osnovno značenje korijena riječi luġa (laġā ili laġiya - nerazborito govoriti, brbljati) koji Handžić, također navodi. A što se tiče vrijednosti jezika, o ovome pitanju, kako navodi Handžić, u arapskoj nauci o jeziku postoje različita mišljenja, od toga da je arapski jezik vredniji od svih drugih, pa do stava da u ovome pogledu nema razlike među

12) Ovo je, inače, stoljećima bilo centralno semantičko i uopće lingvističko pitanje među filozofima logičarima i jezičarima još u staroj grčkoj filozofiji od Aristotela preko srednjeg vijeka do naših dana.

jezicima. Jezici se, kako tvrde ovi posljednji, mogu uspoređivati samo da bi se istražile specifičnosti određenog jezika što, međutim, ne određuje superiornost jednog jezika nad drugim. Pristalice prvoga mišljenja se pozivaju na jedan u hadiskoj nauci nepotvrđen kao vjerodostojan hadis po kome je arapski jezik bolji od drugih jer je „jezik Kur’ana, jezik Božijeg Poslanika i jezik dženneta (raja)“. Protivnici ovoga mišljenja, međutim, tvrde da za to nema potvrde čak ni u Kur’anu, nego se, naprotiv, spominje da je svaki poslanik dobijao objavu na jeziku svoga naroda, iz kojih razloga je i Kur’an objavljen na arapskom jeziku. Međutim, i drugi narodi su, takođe, smatrali svoj jezik vrednijim od drugih kao Grci ili Rimljani, na primjer. Završavajući ovo poglavlje, autor, međutim, ističe da u materijalnoj realizaciji jezika u pogledu njegove vrijednosti nema razlike među jezicima, pa se u tome smislu ne može govoriti o prednosti jednog jezika u odnosu na drugi, ali se može govoriti o vrijednosti nekog jezika na osnovu kriterija njegove geografske raširenosti, brojnosti leksike i njenom semantičkom bogatstvu, zatim mogućnošću metaforičkog i alegorijskog izražavanja, stilističkoj dotjeranosti poezije dotičnog jezika kao i napisanoj literaturi na tome jeziku, na osnovu čega se može govoriti o vrijednosti i prednosti arapskog jezika u odnosu na druge jezike. U vezi sa ovim pitanjem, kao što vidimo, Handžić je blizak modernoj lingvističkoj nauci.

Kada govori o arapskom jeziku, Handžić navodi da je to jezik Arapa, stanovnika određenih dijelova Arapskog poluotoka koji su potomci Semita, naroda koji su nastali od Sama, sina Nuha, (a.s.) i govorili više različitih jezika. A što se tiče samoga arapskog jezika on se dijeli na himjerski (jemenski ili južni arapski) i pravi arapski (sjeverni arapski). Autor dalje govori o nastanku arapskog jezika, navodeći više teško prihvatljivih i dokazivih predaja i legendi.

Kada govori o sakupljanju jezičkog blaga, zatim standardizaciji i normiranju arapskog jezika, uz napomenu da je jezik Kur’ana najčistiji arapski jezik kojim je govorilo pleme Kurejš, Handžić ističe da se tom prilikom, osim Meke, Medine i Taifa, služilo i jezikom plemena iz unutrašnjosti Arapskog poluostrva, s obzirom da su ova plemena zahvaljujući svojoj izoliranosti sačuvala čisti arapski jezik od stranih nearapskih uticaja.

U daljem tekstu Handžić se bavi određenjem leksikografije služeći se djelom *Iršād al-qāšid ’ilā ’asnā al-maqāšid*¹³⁾ u kome stoji da su osnovni zadaci ove nauke čuvanje, prenošenje i registriranje jezičkog materijala sa semantikom, zatim identificiranje tuđica, registriranje i proučavanje riječi koje označavaju osobe, događaje, stvari, zatim proučavanje roda, broja i

13) Autor djela je Šemsuddīn Muḥammad b. Ibrāhīm Sa’īd al-Anṣārī as-Singārī, um. 794/1391-2. Pogl. H.H. I, str. 66.

vrste riječi i na kraju registriranje antonima, sinonima i homonima. Od velike pomoći ovoj jezičkoj disciplini su morfologija i sintaksa. Handžić potom navodi bitnije razloge sabiranja jezičkog blaga i standardizacije arapskog jezika među kojima su osnovni, širenje islama među nearapskim narodima i briga za očuvanjem izvornog teksta Kur'ana. Prema većini mišljenja ovome poslu je prvi pristupio Halil b. Aḥmad, um. 170/786. sakupivši ogromno jezičko blago u djelu *Kitāb al-'ayn*. Sabiranje i registriranje jezičkog materijala i normiranje arapskog jezika su pitanja koja u ovome poglavlju najviše zaokupljaju Handžića, posebno metode i načini registriranja. U historiji arapske leksikografije poznata su uglavnom dva metoda ovoga rada. Prema prvome metodu išlo se od riječi kao jezičkog znaka prema izvanjezičkom fenomenu koji određuje njegov sadržaj. Prvo se registrirala, dakle, riječ a potom se utvrđivalo njeno značenje i morfološki oblik. Prema drugome metodu išlo se, obrnutim pravcem, od izvanjezičkog fenomena ka njegovom jezičkom znaku. Prvo bi se, dakle, registrirao predmet ili pojava u izvanjezičkom univerzumu, a onda tražila riječ koja označava dotični podatak, odnosno predmet ili pojavu. U historiji arapske leksikografije mnogo više je knjiga iz ove oblasti napisanih prema prvoj metodi, s tim što se primjenjivala na tri načina.

Način Halil b. Aḥmada, kao prvi, sastojao se u tome što se prilikom registriranja riječi autor držao vlastitog redosljeda alfabeta koji počinje slovom 'ayn prema kome je i spomenuto djelo dobilo naziv. Osim toga autor na jednom mjestu donosi sve riječi koje u svome korijenu imaju iste radikale i to u svim inverzivnim položajima, što prilikom upotrebe djela predstavlja određene poteškoće, ali mu je prednost kod istraživanja etimologije druge vrste.

Način Ğawharija,¹⁴⁾ kao drugi, koji se u svome djelu *Aṣ-Šiḥāḥ* držao današnjeg rasporeda alfabeta, pretpostavlja redosljed riječi prema posljednjem konsonantu, a odlomke unutar poglavlja određenog slova prema prvome konsonantu riječi. Tako prema ovome autoru svako poglavlje određenog slova ima dvadeset osam odlomaka, mada, kako ističe i sam Handžić, neka slova imaju manje od dvadeset osam odlomaka s obzirom da se svi konsonanti ne nalaze na svakom mjestu u korijenu riječi, kao što je na primjer slučaj sa poglavljem konsonanta *ṭā* koje ima samo šesnaest takvih odlomaka.

Treći način je danas općeprihvaćeni način redosljeda riječi u svim modernim rječnicima arapskog jezika po kome su korijeni riječi poredani prema prvome konsonantu, a odlomci unutar određenog poglavlja prema drugom konsonantu dobijene riječi. Prednost ovoga načina je što imamo sve

14) Puno ime autora je Abū Naṣr 'Ismā'il b. Ḥammād al-Ğawhari al-Fārābī, um. 393/1002-3. Pogl. H.H. II, str. 1071-73.

riječi izvedene iz jednog korijena sa svojim izvedenim značenjima na jednome mjestu i što je samo korištenje rječnika mnogo lakše.

U nastavku djela, sve do njegova kraja, Handžić u bibliografskom smislu navodi najznačajnija djela u kojima je sakupljeno jezičko blago arapskog jezika na opisana tri načina. Na prvi način osim već spomenutog napisana su i slijedeća djela:

Muhtašar al-'ayn

Abū Bakr Muḥammad b. al-Ḥasan az-Zubaydī, um. 379/989-90.

Ḥ.Ḥ. II, 1441-4; Ahlwardt VI, 6950.

Fath al-'ayn

Abū Ġālib Tamām b. 'Omar b. at-Tayānī, um?

Ḥ.Ḥ. II, 1441-44.

Al-Ġamhara fi al-luġa

Abū Bakr b. al-Ḥasan b Durayd, um. 321/933.

Ḥ. Ḥ. I, 605-6.

At-Tahdīb

Abū Mansūr Muḥammad b. Aḥmad b. Ṭalḥa al-Azharī, um. 370/980-

1.

Ḥ.Ḥ. I, 515; Ahlwardt VI, 6942.

Al-Muḥkam wa al-Muḥīt al-'a'zam

Abū al-Ḥasan b. Isma'il Ibn Sīda, um. 458/1065-6.

Ḥ.Ḥ. II, 1616-7.

Na način Ġawharija napisana su slijedeća najpoznatija djela;

Muhtašar aš-Šihāḥ

Muḥammad b. Abū Bakr b. 'Abd al-Qādir ar-Rāzī, um?

Ḥ.Ḥ. II, 1072-3.

Al-'ubābaḥ-Zāhir

Ḥasan b. Muḥammad aš-Šigānī, um. 650/1252-3.

Ḥ.Ḥ. II, 1122.

Lisān al-'arab

Ġamāluddīn Abū Faḍl Muḥammad b. Mukarram al-Anṣārī, um. 711/1311-2.

Ḥ.Ḥ. II, 1549-50.

Al-Lāmi' al-mu'allim al-'uḡāb

Maḡduddīn Abū Ṭāhir Muḡammad b. Ya'qūb al-Fayrūzābādi, um. 817/1414-5.

Ḥ.Ḥ. II, 1536.

Al-Qāmūs al-muḡīṭ

Maḡduddīn Abū Ṭāhir Muḡammad b. Ya'qūb al-Fayrūzābādi, um. 817/1414-5.

Tāḡ al-'arūs min ḡawāhir al-Qāmūs

Abū al-Faḍl as-Sayid Muḡammad b. Muḡammad Murtaḍā al-Ḥusaynī az-Zabaydī, um. 1205/1790-1.

Na treći, danas općeprihvaćeni način registriranja jezičkog materijala, Handžić navodi slijedeća dva riječnika čime se i završava ovo njegovo, kako smo istakli, nedovršeno djelo.

Al-Muḡmal

Abū al-Ḥusayn Aḡmad b. Fāris al-Qazwīnī um. 395/1004-5

Ḥ.Ḥ. II, str. 1604-5.

Al-Muḡīṭ

Ismā'il b. 'Ibād b. Idrīs at-Tāliqānī, um. 385/995.

Ḥ.Ḥ. II, 1621.

Prema odjeljku o klasifikaciji nauka sa aspekta predmeta, od predviđenih osam poglavlja koja obuhvataju osam grupa nauka, ostale su tako neobrađene; nauke koje se bave složenim jezičkim jedinicama, historijske nauke, teološko-šerijatske nauke, racionalne instrumentalne nauke, teorijska filozofija i praktična filozofija. Nema sumnje, da iznenadna smrt nije spriječila autora da dovrši započeti posao, kulturna bašina Bošnjaka na orijentalnim jezicima bila bi bogatija za jedno izuzetno vrijedno djelo o historiji islamskih znanosti i knjiga.

MANUSCRIPT OF MEHMED HANDŽIĆ

MAḡMA' AL-BIḤĀR FĪ TĀRĪḤ AL-'ULŪM WA AL-ASFĀR

(On the History of Islamic Sciences and Books)

Mehmed Handžić (1906-1944), the author of several books in the field of Islamic studies and cultural heritage of Bosnian Muslims, has written the work *Maḡma' al-biḡār fī tāriḡ al-'ulūm wa al-asfār* in Arabic. This work is kept in Gazi Husrev-bey's Library (T-95). According to the author's plan, this work was to be a complete work on the history of sciences from the be-

gining of Islam to his time. Unfortunately, sudden death prevented the completion of the work, and there is only the first unfinished volume and the first part of the second volume. In the first volume, and it is the subject of this paper, the introduction and two of the eight planned chapters were written.

The introduction is of general character and it discusses the concept and definition of science in the works of Muslim authors. It also discusses important historical nations and their contribution to the development of science and in the end speaks about types of books and different classifications of science.

The subject of the first chapter are the studies of writing, in which the author discusses the necessity of introducing writing. He discusses the system of graphic signs which enable written communication, as one of the forms of interpersonal communication.

This chapter also deals with the origin of writing - whether it is the result of God's inspiration or the creation of man as a social being wanting to express his sociality. The author also discusses the introduction of writing among Arabs, as well as the development and expansion of Arabic script outside the Arabic language area.

The author in this chapter discusses the characteristics of Arabic script, such as the numerical value of letters, then several types of sequence of the Arabic alphabet, as well as the attempt of introducing notation of vowels with specific signs following the model of Latin writing.

The second chapter discusses a group of scientific disciplines whose object of interest are simple linguistic units as autonomous statements, which can at the same time be parts of linguistic units of a higher level. All these units could be studied from various aspects, so that each of these approaches at the same time designates a separate scientific discipline within this group of sciences.

According to the author's classification there are the following disciplines: fonetics, morphology, etymology, semasiology and lexicology. The author discusses each of these scientific disciplines, emphasizing their origin, definition, development and the most important authors and their works. Thus he concludes this otherwise unfinished work.

According to the chapter on classification of sciences in respect to their subject, the author planned to write eight chapters discussing eight groups of sciences. The following were not finished: science dealing with complex linguistic details, historical sciences, science of theology and sharia, rational instrumental sciences, theoretical philosophy and practical philosophy.

